

De Nederlandse landbouw en de voedselvoorziening

A. KRAAL,

Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage

Overdruk uit het Landbouwkundig Tijdschrift
73ste jaargang no. 13, juli 1961

De Nederlandse landbouw en de voedselvoorziening¹

A. KRAAL,

Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage

INLEIDING

De econoom interesseert zich voor het ruilverkeer. Hij wil weten waar – dank zij het ruilverkeer – de goederen heenstromen en welke tegenstromen aan geld daarmee gepaard gaan en omgekeerd. Hij wil niet alleen weten hoe die stromen gaan, maar hij wil ook „het waarom” kennen.

Op deze manier kan de econoom kijken naar het individuele bedrijf en naar een groep van bedrijven.

De bedrijven die tot de grote groep van de Nederlandse landbouw behoren, hebben gemeen:

1. dat ze hun produkten rechtstreeks uit de levende natuur halen;
2. dat die produkten vrijwel allemaal kunnen dienen tot voeding van mens en dier.

De vraag rijst nu: Zijn deze gemeenschappelijke kenmerken voldoende om op zinvolle wijze te spreken over geld- en goederenstromen in en uit de landbouw als collectiviteit? In sommige opzichten zal dat wel mogelijk zijn. Wij moeten echter onze verwachting niet al te hoog stellen. De middelen immers waarmee de landbouwbedrijven hun produkten voortbrengen zijn vaak zeer verschillend; zo ook de richtingen die de produkten uitgaan als ze de bedrijven verlaten. Deze verschillen maken het wenselijk de grote groep te splitsen in sectoren die minder heterogeen zijn en wel tuinbouw, akkerbouw, veehouderij. Deze bekende splitsing is in wezen afgestemd op de aard van de produkten die worden voortgebracht. Omdat er echter vele bedrijven zijn die tot twee of zelfs drie van deze groepen behoren is het alleen dan mogelijk homogene groepen te krijgen als wij ons de bedrijven in hun functies gesplitst denken. Op die manier kunnen wij dan, ondanks het veel voorkomende gemengde bedrijf, toch zinvol over de produktenstroom en de geldstroom van en naar bijvoorbeeld „de veehouderij” spreken. Wij moeten dan wel in gedachten houden dat wij dan voor de vele gemengde bedrijven slechts over een *deel* van hun goederen- en geldstroom spreken. De rest van de stromen in die bedrijven heeft dan b.v. op de akkerbouw of de tuinbouw betrekking.

¹ Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van een voordracht tijdens de Landbouwweek 1961.

De praktische uitwerking van deze gedachte is echter moeilijk; vooral als het er om gaat te weten hoe de geld- en goederenstromen aan de *kostenkant* van het bedrijf over de verschillende sectoren verdeeld moeten worden.

OPBRENGSTEN VAN DE LANDBOUW VOOR DE VOEDSELVOORZIENING

Daarom wil ik eerst eens bezien in hoeverre het mogelijk is in het kader van „landbouw en voedselvoorziening” de opbrengsten te onderscheiden.

Daartoe wil ik mij alle Nederlandse bedrijven indenken als ondergebracht in een heel grote N.V.: de N.V. Nationale Boerderij. De vragen zijn dan: Wat heeft die N.V. verkocht en hoeveel en waar zijn de produkten terechtgekomen?

Voor wat de sectoren veeteelt en akkerbouwprodukten betreft heb ik geprobeerd in beeldvorm een schematisch antwoord te geven voor de situatie in 1956. Wat mogen wij uit deze diagrammen lezen?

De veeteeltsector wordt uitgebeeld in fig. 1. Wij zien het volgende; de nationale boerderij heeft voor ruim f 3,3 mln. aan veehouderijprodukten verkocht (dit getal is zo berekend dat niet meegeteld is de verkoop van veehouderijprodukten die zonder industriële bewerkingen te hebben ondergaan weer teruggekocht zijn door de nationale boerderij).

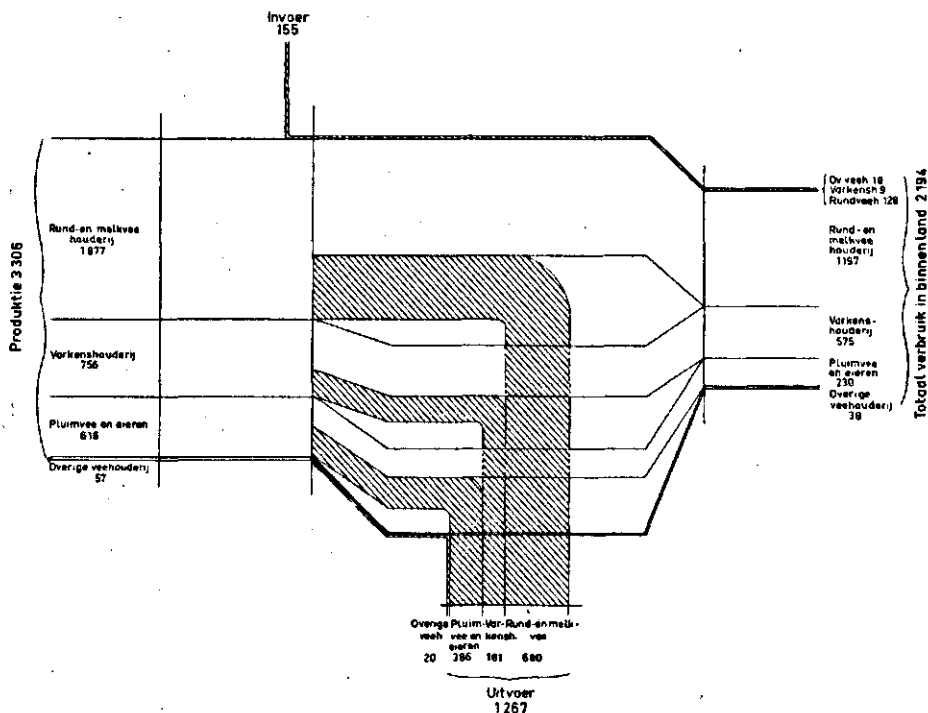
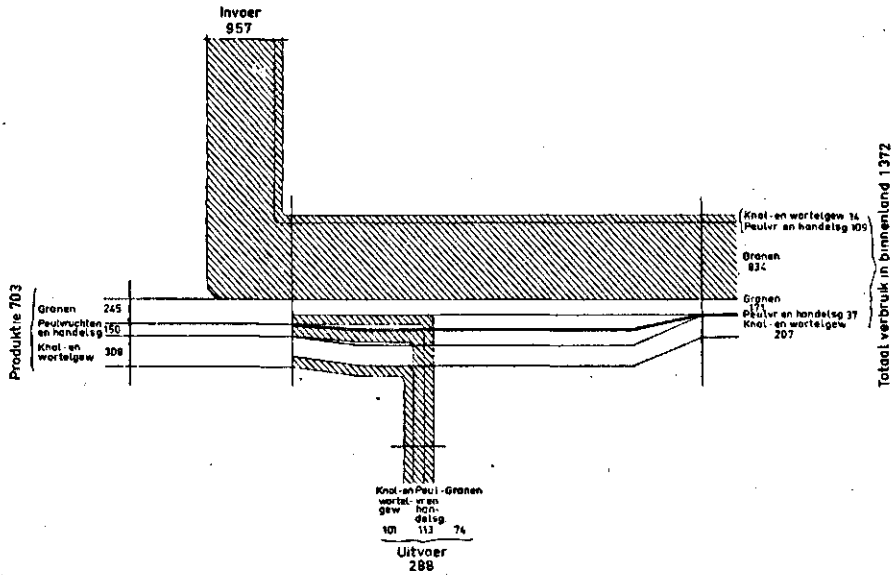

Fig. 1 Productie, invoer, uitvoer en verbruik van veehouderijprodukten in 1956 (in miljoenen gulden)

Fig. 2 Produktie, invoer, uitvoer en verbruik van akkerbouwgewassen in 1956 (in miljoenen gulden)

Niet uit het beeld blijkt wat er allemaal precies gebeurd is met die veehouderijproducten, nadat zij de boerderij hebben verlaten. Wel weten wij dat ze voor een deel – met of zonder verdere bewerkingen – bij de binnenlandse consument zijn terechtgekomen. Dat deel wordt door de niet-gearceerde stromen gesymboliseerd. De gearceerde stromen geven aan welk deel van de produkten in exportgoederen is terechtgekomen.

In fig. 1 is voorts met een gearceerde stroom aangegeven wat er aan buitenlandse veeteeltprodukten, bewerkt of onbewerkt, is ingevoerd op basis van telersprijzen; d.w.z. prijzen die onze boeren ervoor gekregen zouden hebben. Het totale binnenlandse verbruik, tegen telersprijzen, is dus de som van de niet-gearceerde stromen en de gearceerde stroom. U ziet ongeveer de mate waarin wij meer veeteeltprodukten voortbrengen dan wij zelf nodig hebben. Voor het overgrote deel leiden de veeteeltprodukten tot voedingsmiddelen voor menselijke consumptie.

Wat in dit beeld ook in het oog valt is de dunne invoerstroom en de in vergelijking daarmee zo dikke uitvoerstroom.

Bij de akkerbouwprodukten (fig. 2) vindt U hetzelfde principe toegepast. Hier zien wij echter een heel dikke invoerstroom en een dun uitvoerpijpje. De binnenlandse consumptie is ook hier gesymboliseerd door de som van de niet-gearceerde en gearceerde stromen. Ook in dit geval is het overgrote deel wel voor voeding bestemd, maar bepaaldelijk niet alleen voor de mens. In dit bedrag van f 1372 mln. zit voor ong. f 700 mln. akkerbouwprodukten tegen telersprijzen, die in de vorm van veevoeders naar de veehouderij gaan.

De cijfers zijn in sommige opzichten slechts benaderend en in elk geval veranderen ze van jaar tot jaar. Maar wat wel vrij stabiel is — althans was — is het beeld van de figuren. Worden beide figuren met elkaar in verband gebracht dan zien wij in verhouding tot het nationale verbruik een dikke invoerstroom van granen en een dikke uitvoerstroom van veehouderijprodukten. Deze combinatie is typisch Nederlands en tekenend voor de merkwaardige plaats die de Nederlandse landbouw inneemt, zowel met betrekking tot de binnenlandse als de buitenlandse voedselvoorziening. Dat wij op zo een enorme schaal granen omzetten in dierlijke produkten heeft uit een oogpunt van voedselvoorziening nog deze merkwaardige kant, dat onze landbouw in calorieën gemeten veel meer verbruikt dan hij voortbrengt. De Nederlandse landbouw is zo gezien niet voedselvermeerderend, maar voedselveredelend.

Een dergelijke figuur over de tuinbouw zou vrij veel overeenkomst vertonen met die voor de veehouderij.

De figuren laten dus het volgende zien :

1. de grote goederenstromen, verdeeld naar sectoren, die van onze N.V. Nationale Boerderij uitgaan;
2. de stromen aan gelijksoortige produkten die ons land binnenkomen;
3. hoe deze samengevoegde stromen later weer gesplitst worden naar afnemers in het buitenland en in het binnenland.

Slokken wij ook de tuinbouw op in onze N.V. Nationale Boerderij, dan blijkt dat bijna de helft van de door onze N.V. geproduceerde waarde, in een of andere vorm, in het buitenland terecht komt, en dat ruim 50 % van de produktie in het binnenland afzet vindt.

Het binnenlandse deel vindt via de fabrieken en de handel afzet als voeding voor de mens enerzijds en via de veevoederfabrieken als voeder voor het dier anderzijds. Voor enkele procenten slechts dient de landbouwproduktie voor andere doeleinden dan voedingsmiddelen.

BELONING, KAPITAAL EN ARBEID

Zojuist spraken wij over de goederenstromen die de landbouw uitgaan. Wat kunnen wij nu zeggen van de goederen- en dienstenstromen die de landbouw ingaan of m.a.w. over de beloning van de produktiefactoren? Wat doet de landbouw met het geld dat hij door de verkoop van zijn produkten heeft ontvangen?

Kwalitatief is het antwoord gemakkelijk: machines, kunstmest, koeken en meel kopen; de dierenarts, het boekhoudbureau betalen enz., en voorts lonen en sociale lasten, rente en pacht e.d. betalen; en wat er dan nog overblijft is voor de boer.

Moeilijker is het in bedragen of in percentages aan te geven wat naar elk van deze kostensoorten gaat. De voornaamste kostencategorie is arbeid. Het C.B.S. geeft sinds vele jaren in de z.g. „nationale jaarrekeningen” aan hoeveel er aan agrarisch inkomen is genoten. Dat was voor 1956 b.v. voor land-

en tuinbouw samen 2700 miljoen gulden of plm. 10,5 % van het gehele nationale inkomen. 2700 miljoen gulden als som van lonen en van sociale lasten voor zover deze door de boer worden betaald, tezamen met rente, pacht en saldo voor de boer en zijn medewerkende gezinsleden. 2700 miljoen gulden aan „toegevoegde waarde” zeggen de economen; de term toegevoegde waarde duidt erop dat dit de waarde is die de agrarische werkers en de verschaffers van het agrarische kapitaal hebben toegevoegd aan de waarde van de grondstoffen en diensten die zij van anderen hebben gekocht. Heel erg gelukkig is de term niet — althans niet voor de landbouw —, want in feite is die toegevoegde waarde het *verschil* tussen hetgeen zij voor het produkt hebben ontvangen en hetgeen zij moesten betalen aan anderen dan de agrarische werkers en kapitaalverschaffers. Die toegevoegde waarde is dus altijd pas achteraf — en als een verschil — vast te stellen; voor de landbouw geeft zij weer, wat zijn beloning is voor hetgeen hij voor de voeding van mens en dier heeft gedaan. 2700 mln. gulden dus, op een produktie voor derden van ongeveer 4800 mln. gulden. Wat weten wij nu van de verschillende afdelingen van onze N.V.? Wij weten wel ongeveer voor hoeveel zij voor derden produceerden. Veehouderij f 3300 mln. (zie fig. 1); akkerbouw f 700 mln. (zie fig. 2); tuinbouw f 800 mln. Wij kennen zelfs de produktie van onderdelen: rundvee, varkens, granen, enz. Maar wij weten op het ogenblik nog niet goed voor hoeveel elk hunner nu heeft bijgedragen in ons totale inkomen van f 2700 mln. Daarop is de boekhouding van onze N.V. Nationale Boerderij nog niet ingericht. Als wij daarover iets willen weten, dan moeten wij daarnaar, buiten het sluitend verband van de boekhouding om, een onderzoek instellen. Extracomptabel zeggen de accountants.

TOEGEVOEGDE WAARDE VAN DE VARKENS- EN PLUIMVEEHOUDERIJ

Op het L.E.I. is zo'n extracomptabele berekening gemaakt van de toegevoegde waarde in 1956 van de varkens- en de pluimveehouderij. Het resultaat is weergegeven in tabel 1.

Tabel 1 Aandeel van varkens- en pluimveehouderij in agrarische produktie en inkomen

	brutoproduktie landbouw		bijdrage in het nationale inkomen		
	nominaal (× milj. gld.)	%	nominaal (× milj. gld.)	percentage van het agr. inkomen	percentage van het nat. inkomen
1 varkenshouderij	750		170		
2 pluimveehouderij	600		80		
totaal 1 + 2	1350	28	250	9	0,95
3 overige landbouw	3450	72	2450	91	9,55
totaal 1 + 2 + 3	4800	100	2700	100	10,50

Het frappante is, dat de varkens- en pluimveehouderij, die naar de bruto-waarde gezien voor zulke belangrijke bedragen voor de voedselvoorziening

produceren, in feite maar een relatief bescheiden, directe bijdrage in het agrarische inkomen leveren. Misschien is het een diepe teleurstelling voor sommigen, dat Nederland, de grootste eierexporteur ter wereld, zo'n klein deel van de opbrengst aan lonen, rente en winst voor de pluimveesector overhoudt. Daar is nu eenmaal niets aan te doen. Maar past U op dat U niet zegt: „Dus er is weinig te verdienen met het houden van kippen of varkens”. Dat mag bepaald niet uit het lage saldo aan toegevoegde waarde worden afgeleid! Als er relatief weinig kapitaal en arbeid, doch wel veel grondstoffen voor nodig zijn om een hoge produktiewaarde te bereiken, dan kan de beloning van kapitaal en arbeid toch best aantrekkelijk zijn. U mag ook niet concluderen: de varkens- en de pluimveehouderij zijn voor het inkomen van Nederland als geheel weinig belangrijk. Het feit, dat de varkens- en de pluimveehouderij er zijn, betekent immers ook werk voor de veevoederindustrie, die op haar beurt andere industrieën en de handel stimuleert. Dank zij een grote binnenlandse produktie, speciaal van varkens, maar ook van kippen, is een varkens- en kippen-verwerkende-industrie tot ontwikkeling gekomen, die werk geeft niet alleen aan mensen in de eigen industrie, maar op haar beurt ook aan de Nederlandse machine-industrie, de verpakkings-industrie, de energieleveranciers, de handel, het transportwezen enz.

INTERDEPENDENTIECOËFFICIËNTEN

Wie de betekenis van b.v. de varkenshouderij voor Nederland als geheel wil kennen, moet in principe met al deze factoren rekening houden.

Het L.E.I. is op het ogenblik bezig met een onderzoek in deze richting. De vraag die het L.E.I. zich gesteld heeft komt dan ongeveer hierop neer: Wat betekent het voor het nationale inkomen indien wij 100 000 varkens meer zouden willen exporteren in de vorm zoals zij nu de grens over gaan? (De vorm van vraagstelling betekent eigenlijk een omkering van ons onderwerp. In plaats van „de Nederlandse landbouw en de voedselvoorziening” komt nu de voedselvoorziening voorop. Wij gaan na, wat bepaalde veranderingen in de voedselvoorziening betekenen voor het nationale inkomen in het algemeen en voor de landbouw in het bijzonder.)

U kunt zich waarschijnlijk wel voorstellen hoe belangrijk het antwoord op dit soort vragen is zowel voor de mensen die invloed op de economische politiek willen uitoefenen als voor het bedrijfsleven zelf. Om er een antwoord op te kunnen geven moet men een uitgebreide kennis hebben van de goederenstromen die in en uit de bedrijven gaan. Het C.B.S. is erin geslaagd voor een 35-tal bedrijfstakken aan te geven hoe die samenhangen er in de jaren 1948 t/m 1957 uitzagen. U vindt het resultaat van dit enorme werk, dat slechts met elektronische rekenmachines uitvoerbaar was, neergelegd in een publikatie in 2 delen, getiteld „De produktiestructuur van de Nederlandse volkshuishouding”. Het laatste deel kwam in februari jl. uit. Het prachtige werk dat het C.B.S. gedaan heeft vindt zijn hoogtepunt in de z.g. tabellen van gecumuleerde produktiecoëfficiënten, ook wel interdependentiecoëfficiënten genoemd. Een sterk vereenvoudigd voorbeeld wordt in tabel 2 gegeven.

Tabel 2 Interdependentiecoëfficiënten 1956

	1	2	3	4	5	13
	landbouw, bosbouw en visserij	steenkol- mijnen	olie- en zout- winning	voedings- middelen- industrie (veehouderij- produkten)	voedings- middelenind. (rest)	chemische nijverheid
1 landbouw, bosbouw en visserij . . .	12074	81	27	8893	1640	71
2 steenkolenmijnen	55			70	38	634
3 olie- en zoutwinning, veenderijen . .	32			36	16	263
4 voedingsmiddelenindustrie (verhouderijprodukten)	121			10940	154	23
5 voedingsmiddelenindustrie (rest) . .	2519			2039	13063	266
6 dranken en tabaksprodukten	18			15	52	17
13 chemische nijverheid	641			612	254	10889
14 aardewerk, glas enz.	30			41	26	52
15 metallurgische industrie	77			139	62	92
16 metaalproductie en machinebouw . .	169			498	209	227
17 elektronische industrie	33			51	26	40
18 transportmiddelen	87			117	53	34
19 overige metaal	93			103	50	70
20 bouwnijverheid	151			152	73	100
21 elektriciteit, gas	72			126	119	193
22 groothandel	380			544	555	202
35 rest	80			151	66	148

Bron: C.B.S.

Deze tabel geeft ons niet één beeld hoe de sectoren akkerbouw, veeteelt en tuinbouw samenhangen met elkaar en met de rest van het bedrijfsleven. In beginsel kan de tabel het zelfs niet voor de landbouw in zijn geheel, omdat bosbouw en visserij in dezelfde groep zijn opgenomen. Gezien de zeer bescheiden betekenis van de bosbouw en de visserij ten opzichte van de landbouw maken wij echter geen noemenswaardige fout, als wij aannemen dat de samenhangen die de tabel laat zien onveranderd blijven als het over de landbouw alleen gaat.

Wat stellen de getallen nu voor? Elk getal op regel 1 b.v. geeft aan voor welk bedrag de nationale boerderij direct of indirect moest produceren om de bedrijfstak die boven dat getal is genoemd in staat te stellen voor f 10 000 aan finale produkten te leveren. Finale produkten zijn goederen die hetzij door de uiteindelijke binnenlandse consument, hetzij voor het buitenland bestemd zijn. Zo geeft het getal 12 074 aan, dat de landbouw direct of indirect voor f 12 074 heeft moeten produceren om f 10 000 aan finale goederen af te leveren, d.w.z. aan landbouwprodukten zoals zij van de N.V. Nationale Boerderij af kwamen. De fabriekskaas en de fabrieksmelk vallen dus niet onder de finale goederen van de landbouw. Dat zijn finale goederen van sector 4 (voedingsmiddelen op basis van veehouderijprodukten); althans voor zover ze in de gezinshuishouding komen of geëxporteerd worden.

Het getal 8893 (op regel 1 in kolom 4) geeft aan voor hoeveel gulden de

ationale boerderij direct en indirect moest produceren om deze voedingsmiddelensector in staat te stellen aan f 10 000 vraag naar zijn finale goederen te voldoen. U ziet hieruit welk een enorme stimulans naar de landbouw uitgaat als deze voedingsmiddelensector in een grotere finale vraag moet voorzien. Het volgende getal 1640 geeft aan wat de nationale boerderij moest produceren om de sector „overige voedingsmiddelenindustrie” in staat te stellen voor f 10 000 finale vraag naar zijn produkt te bevredigen. Zo kunnen wij ook de andere getallen op deze regel inhoud geven. Op dezelfde manier kunnen wij regel 2 behandelen; dan spreken wij steeds van: Wat moeten de kolonmijnen doen om de diverse bedrijfstakken in staat te stellen voor f 10 000 finale goederen te leveren. Voor de landbouw zijn f 55 aan produkten direct of indirect door de mijnen geleverd ten behoeve van f 10 000 finale vraag naar landbouwprodukten zoals ze de nationale boerderij verlaten. Voor olie- en zoutwinning is dat f 32 enz. Als belangrijk bedrag ziet U f 2519 voor sector 5, de „overige voedingsmiddelenindustrie”. Het is ongetwijfeld zo dat het overgrote deel van dit bedrag is ontstaan door hetgeen de veevoederindustrie moet leveren per f 10 000 finale landbouwprodukten.

Bezien wij de getallen van kolom 1, dus van boven naar beneden, dan geven zij een indruk van de stimulans die een toeneming van de vraag naar finale landbouwprodukten geeft aan de andere bedrijfstakken. Hierbij vallen op de relatief hoge cijfers voor de chemische industrie (kunstmest, insecticiden enz.) voor de machinebouw en de groothandel. Opgeteld geeft dit voor alle andere sectoren ruim f 5300 voor elke f 10 000 finale landbouwgoederen.

BETEKENIS VAN DE VOEDSELVOORZIENING VOOR DE LANDBOUW EN VOEDINGSMIDDELENINDUSTRIE

Het door het C.B.S. gecreëerde instrumentarium is te hanteren o.a. voor het doorlichten van de betekenis die de voedselvoorziening heeft voor de landbouw en de voedingsmiddelenindustrie (zie tabel 3).

Tabel 3 Samenvatting berekeningen van gecumuleerde toegevoegde waarden van bedrijfsklassen 1, 4 en 5 in uitvoer en in binnenlandse consumptie (in mln. gld. 1956)

	export			binnenl. finale consumptie			totaal
	direct	geaccu- muleerd	geacc. toe- gevoegde waarde	direct	geaccu- muleerd	geacc. toe- gevoegde waarde	geacc. toe- gevoegde waarde
Bedrijfsklasse 1: landbouw, bosbouw en visserij	1179	2785	1361	745	3032	1486	2847
Bedrijfsklasse 4: voedingsmiddelenindustrie (veehouderijprod. verwerkend)	1257	1432	146	1820	2110	213	359
Bedrijfsklasse 5: voedingsmiddelenindustrie (overige verwerking)	973	1931	276	2128	3521	503	779
totaal	3409		1783	4693		2196	3985

De bedragen in deze tabel vermeld zijn berekend op het L.E.I. met behulp van de verhoudingsgetallen die in de hiervoor genoemde C.B.S.-publicaties besloten liggen.

Wat elk der drie sectoren zonder verdere bewerkingen uitvoerde — de z.g. directe export — was in waarde ongeveer gelijk.

In de tweede kolom is te lezen wat elke sector, niet alleen direct, maar ook indirect, heeft moeten leveren — de z.g. geaccumuleerde export — ten behoeve van de totale Nederlandse export in 1956. Nu springt de landbouw duidelijk boven de twee andere uit. Wij weten wat de toegevoegde waarde in sector 1 is; ca. 49 % van de totale produktiewaarde. Op grond daarvan mogen wij zeggen dat ten behoeve van alles wat Nederland in 1956 exporteerde de landbouw voor f 2785 mln. heeft moeten leveren en dat van dit bedrag f 1361 mln. naar lonen enz. is gegaan.

Bij de voedingsmiddelenindustrie op basis van veehouderijprodukten is de toegevoegde waarde niet meer dan even 10 %. Dat betekende voor deze sector een inkomen uit alles wat hij voor de Nederlandse export 1956 had moeten doen van f 146 mln.

Zo zien wij voor de sector „overige voedingsmiddelenindustrie” met een toegevoegde waarde van 14 % een inkomen van f 276 mln. verschijnen.

Uit de laatste kolom blijkt dat uit de produktie voor binnen- en buitenland tezamen de landbouw f 2847 mln. inkomen verwierf tegenover de beide voedingsmiddelensectoren tezamen ruim f 1100 mln.

Het thans beschikbare materiaal maakt het niet mogelijk soortgelijke berekeningen voor het jaar 1960 op te stellen. Als het straks wel kan, zullen de bedragen ongetwijfeld allemaal hoger zijn. Op grond van de onderzoekingen over de jaren 1948 tot en met 1957 mag echter verwacht worden, dat de verhoudingen tussen de cijfers vrij stabiel gebleven zullen zijn. Steeds zullen wij voor de landbouw een relatief hoge geaccumuleerde produktie en een hoog geaccumuleerd bedrag aan toegevoegde waarde zien in vergelijking met de voedingsmiddelensectoren. Het absolute niveau dat de landbouw bereiken kan is evenwel voor een belangrijk deel afhankelijk van de vraag naar landbouwprodukten die uitgaat van de industrieën die voedingsmiddelen voor de mens produceren.

De voedingsmiddelenindustrie maakt landbouwprodukten „rijp” voor het gezinsgebruik in binnen- of buitenland. Handel en vervoersbedrijven zorgen dat deze produkten hun bestemming bereiken.

Deze samenhangen, deze onderlinge afhankelijkheid, brengen mede, dat het weinig zin heeft stil te staan bij de absolute bedragen die door bepaalde sectoren worden geproduceerd. De toegevoegde waarde in de diverse sectoren, althans de percentages daarvoor, zijn veel meer belangstelling waard, schijnt een tweede conclusie. Toch zou ik hier heel voorzichtig mee willen zijn.

Zo is er bepaald geen aanleiding op grond van het toegevoegde waardepercentage waarderingsoordelen uit te spreken over het nut of het belang van een bepaalde bedrijfstak.

Kennis van die percentages is wel belangrijk. Ze zijn nl. onontbeerlijk als

men wil nagaan wat de consequenties zullen zijn van een bepaalde verandering in de vraag naar finale goederen.

Die consequenties houden niet op bij de sector die een verandering in de vraag naar zijn finale goederen ondervindt. Die gevolgen strekken veel verder. Zij verspreiden zich over het gehele economische leven; alleen niet zo gelijkmatig als de kringen in het water van een steen die in de vijver geworpen wordt. De *som* van de consequenties moeten wij kunnen benaderen. Dát is belangrijk.

Een eerste en belangrijke stap daartoe is gedaan. Maar wij moeten verder, om een scherper inzicht te krijgen dan thans in de voor onze welvaart belangrijke aspecten van de Nederlandse landbouw en de voedselvoorziening.